

СИРІЙЦІ В ПОСТРИМСЬКІЙ БРИТАНІЇ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ОГЛЯД¹

Морозова

Дар'я Сергіївна

докторка богослов'я,
Університет Ексетера,
Велика Британія,
Київ — Ексетер
morozovadaria@duh-i-litera.com

Daria Morozova

Doctor of Theology,
University of Exeter, UK,
Kyiv — Exeter
morozovadaria@duh-i-litera.com

Анотація. Автор оглядає літературу з різноманітних галузей археології, історії і лінгвістики, намагаючись зібрати розпорошені відомості про контакти між постримською Британією і пізноримською Сирією (V–VII ст.). Археологія демонструє, що значна частина усього імпорту до Британії в V–VII ст. походила з Візантії і потрапляла на Острів у сирійських/кілікійських амфорах. Історики на основі цих знахідок і багаточисельних писемних джерел висновують, що в торгівлі між Візантією і Британією провідну роль відігравали сирійські купці. Ізотопні дослідження постримських поховань Уельсу підтверджують присутність на Острові мігрантів зі Східного Середземномор'я. Про живі контакти з візантіянами — і конкретно сирійцями — свідчать і лінгвістичні дослідження британських рукописів. Ці узгоджені свідчення про тривалу присутність сирійців у постримській Британії дають змогу впевнено казати про культурні контакти між християнами Британії і Антіохійського осередку.

Ключові слова: Британія, Візантія, Антіохійська школа, культурологія, релігія, християнство, екуменізм, міжкультурні зв'язки.

Постановка проблеми. Серед небагатьох відомих нам ознак християнської культури ранньосередньовічної Британії деякі моменти вражаюче відлунюють головні ідеї сирійської Антіохійської школи. Потужні акценти сирійців на цінності матеріального світу, гідності людської природи і свободі волі подекуди дуже співзвучні тим інтуїціям кельтської Британії, що з початком англосаксонської ре-християнізації країни були відкинуті як «пелагіанство», заборонені й майже цілковито вигладжені. Ця співзвучність, здається, не є простим збігом. За нею може стояти розвинена мережа зв'язків, про які ми сьогодні можемо лише здогадуватися. Оскільки ж нині відомості про християнство в Британії V–VII ст. доводиться збирати по крихтах², знання додаткових контекстів її формування було б зовсім не зайвим у цьому завданні. Якщо між двома віддаленими традиціями справді існував достатньо міцний і постійний зв'язок, це дає підстави в подальшому уважніше розглянути їхню філософську співзвучність як можливий плід взаємодії між кельтськими й сирійськими мислителями. Гіпотеза про вплив Ан-

тіохії на формування британської ментальності у визначальний для неї постримський період є, отже, і реалістичною, і вартою розгляду.

Останні дослідження та публікації. Починаючи з 1970-х західних археологів, філологів та істориків дедалі більше принадує така нетривіальна тема, як відносини між Візантією і Британією в постримський період³. З одного боку, цей поворот надихається прагненням перетнути тісні кордони історичних дисциплін — класичних студій, медієвістики, візантиністики. З іншого боку, такий панорамний огляд є вельми доречним для вивчення того періоду в історії Британії, що донедавна звався «Темними віками» — саме через брак писемних та інших джерел щодо нього. Іноземні, насамперед, грецькі джерела істотно заповнювали цю лакуну. Археологічні знахідки на Острові, пов'язані з Візантією, також проливають нове світло на цю епоху, представляючи постримський період у Британії зовсім не як «Темні віки», а як віки безпрецедентного міжкультурного обміну.

Мета статті. Ближче знайомство з літературою на цю тему спонукає окремо виділити в британсько-візантійських студіях ще вужчу галузь дослідження — тему зв'язків між Британією і Сирією. Попри поширений стереотип, буцімто кельтські християни підтримували зв'язки на Сході винятково з Єгиптом, новітні археологічні відкриття свідчать, що помітну роль серед зовнішніх контактів постримської Британії та Ірландії відігравали й інші регіони Східної Римської імперії, не в останню чергу Сирія. Щоб відповісти на питання про обсяг і характер контактів між Левантом і Британськими островами, на сьогодні достатньо зібрати докупи окремі відомості на цю тему, розпорошені в численних сучасних дослідженнях з різних дисциплін — археології, історії, біоархеології, філології.

Археологія: речі, які спантеличують вчених. Предмети візантійського походження в Британії знаходили здавна. Утім, тривалий час їх не вдавалося належним чином ідентифікувати, або їх просто не брали до уваги, виводячи за дужки як випадкове явище. Розвиток археометричних технологій, як-от петрографічний і геохімічний аналіз, квантитативних і компаративних методів радикально збільшив обсяг доступної археологам інформації щодо фрагментів імпортової кераміки, які постійно знаходять на Острові⁴.

Тоді виявилось, що атлантичні гавані Британії

буквально усяні привозною керамікою. У цьому немає нічого дивного, бо власного виробництва глиняного посуду в Західній Британії та Ірландії в постримський період практично не було: масове виготовлення кераміки ускладнював вологий клімат. Місцеві традиції спільного харчування спиралися на великий металевий посуд — це відбиває і літературний топос казана, навколо якого збиралася вся громада (Davies, 1982, р. 29–30; Campbell, 2013, р. 51). Отже, кераміка була якщо не предметом розкоші, то принаймні атрибутом побуту еліти. Досить дивно, однак, що серед численної імпортової кераміки переважає саме посуд із не дуже близької Візантії: це як столовий посуд, так і амфори-контейнери для транспортування продукції.

Глиняний *столовий посуд* візантійського походження належить до червонолакової кераміки. Його сучасна назва — Phocean Red Slip (PRS) — вказує на античну Фокею, тобто узбережжя Егейського моря, але насправді цей тип виробляли й далі на схід Середземномор'я, зокрема у Кілікії (Francis, 2015). Цей посуд добре датується не лише за формою⁵, а й за виробничими знаками: до 500 р. це заєць, пізніше — антропоморфні фігурки чи хрести (Campbell, 2007, р. 14). Появу більшості з цієї кераміки в Британії відносять до періоду з 475 по 550-ті роки⁶. Значно рідше в постримських шарах трапляється африканський червонолаковий посуд (ARS) з теренів сучасного Туніса⁷: фокейська кераміка переважно витіснила його впродовж V ст. (Campbell, 2013, р. 13–18).

Але наразі нас більше цікавить *тара*, у якій на Острів доставляли розмаїті продукти з Візантії. На 50 пам'ятках було знайдено фрагменти щонайменш 250 таких посудин-контейнерів⁸. Серед цієї тари переважну більшість становлять амфори з Пелопонесу (Late Roman Amphora 2 = LRA 2) і з Леванту (Late Roman Amphora 1 = LRA 1)⁹. Цікавий нам тип LRA 1 попервах пов'язували з Єгиптом, але згодом було доведено, що його виробляли вздовж північно-східної крайності Середземного моря — у Кілікії, на Кіпрі і, можливо, у Сирії¹⁰. У цих циліндричних амфорах блідо-рожевого, пісочного чи пергаментного кольору з ребристою поверхнею перевозили вино, оливкову олію, рибний соус «гарум», а також, можливо, мед, оливки, фініки, горіхи, солодощі, природний барвник марену тощо¹¹.

Звісно, на атлантичному узбережжі Британії знаходили не лише візантійську кераміку, а й мо-

нети, мозаїчні смальти, канцелярію (стилоси, гематитову печатку зі скорпіоном), церковне начиння (кадило з свинцевої латуні, знайдене у Гластонбері). І все ж кераміка тут становить основну статтю імпорту — на відміну від англосаксонських теренів східного узбережжя, де зосереджувалися заморські коштовності. Можливо, втім, що візантійські скарби, які належали англосаксонським королям, як-от срібний і бронзовий посуд, одяг і прикраси з відомого «корабельного поховання» у Саттон-Гу, потрапили в Саффолю через «кельтські» терени західного узбережжя¹².

Як результат, переважну частину імпортних знахідок у Західній Британії складає візантійський посуд¹³. Щоб зрозуміти контекст його походження, потрібно звернутися до «крайнього сходу Середземномор'я». Але археологія цього регіону значно відстає від британської (Kingsley, 1999, p. 14)¹⁴. Тому щодо точного місця походження амфор LRA 1 думки вчених розходяться: одні пов'язують цю кераміку з Сирією та її столицею Антіохією (Peacock, & Williams, 1986; Decker, 1999; почасти Harris, 2003), інші — з сусідніми Кілікією і Кіпром (Empereur, & Picon, 1989; Reynolds, 2005; Bonifay, Reynolds, forthcoming)¹⁵. Однак і Сирія, і Кілікія, і Кіпр входили в Діоцез Схід і мали настільки тісні економічні, релігійні та культурні зв'язки, що весь цей регіон об'єднують під назвою «Ширша Сирія» (Greater Syria).

Розкопки підтверджують, що в IV–VI ст. у цьому регіоні процвітали ремесла й сільське господарство (Decker, 1999; Francis, 2015)¹⁶. Величезна сільська мережа Леванту спиралася на урбаністичні центри, які з середини IV ст. переживали справжню «будівельну лихоманку» (Reynolds, 2010, p. 81). Зокрема, «столиця Сходу» Антіохія в цю добу входить у п'ятірку провідних мегаполісів усієї римської ойкумени, маючи населення від 150 до 300 тис. (Di Giorgi, 2021, p. 127). Про активне ремісництво й комерцію в Кілікії свідчать, серед іншого, надписи з м. Корюкос (Kingsley, 1999, p. 14).

Клімат і ґрунт (*terra rossa*) північної Сирії чудово підходять для вирощування оливи. У ході розкопок Жоржа Чаленка в 45 селах пізноримської Антіохени було виявлено 245 пресів для олії (Tchalenko, 1953). На основі цієї пропорції Декер розрахував, що в околицях самої лише Антіохії дрібні фермери могли виробляти олію на 3 800 пресах¹⁷. Ці цифри перевершують показники пів-

нічноафриканських осередків, які досі вважалися основними постачальниками олії¹⁸. Це наводить на думку, що після захоплення вандалами Туніса в 435 році дрібні фермери й підприємці «Ширшої Сирії» могли перехопити ініціативу в забезпеченні імперії олією. Адже якщо Єгипет мав славу «хлібної імперії», то у вирощуванні оливок Сирія лишала Єгипет далеко позаду (Kingsley, 1999, p. 5). Гірські села Кілікії, що мають подібні до Сирії умови, ще чекають на ґрунтове дослідження. На думку Рейнолдса, із цих гірських районів товари могли доставляти вниз у міхах, щоб уже на узбережжі перелити його в амфори, виготовлені на місцевих горнах (Bonifay, & Reynolds, forthcoming).

Водночас, економіка Ширшої Сирії не була монокультурною; преси використовували не лише для олійництва, а й для виноробства (Tate, 1992; Decker, 1999, p. 80–83, всупереч Tchalenko, 1953). Зокрема, вино з Лаодикеї (нині Аль-Латкія, Сирія), уславлене як на Сході, так і на Заході, вважали особливо корисним для нирок¹⁹. Утім, «Лаодикійським» називали й інше сирійське та кілікійське вино, яке експортували через порт Лаодикеї (зокрема, з м. Егея/ Юмурталік, Tomber, 1998). Ця ж Лаодикея, разом з Біблом, Бейрутом, Сидоном, Сарептою, Тиром та іншими містами Леванту, була задіяна у виробництві барвників і коштовних тканин, що також могли потрапляти на Британські острови (Reynolds, 2010, p. 83). Отже, Сирія і Кілікія були частинами однієї густо переплетеної економічної мережі, де фермери й купці кількох сусідніх провінцій²⁰ мали злагоджено працювати в одному підприємницькому ланцюгу.

У культурному й релігійному спрямуванні ці регіони також мали якнайтісніший зв'язок, підпорядковуючись Антіохійській Церкві²¹. Духовенство цього регіону походило зі славетного освітнього осередку в Антіохії на Оронті, а тамтешні селяни, ремісники, підприємці та еліта складали їхню вельми активну й заангажовану групу підтримки в запеклих христологічних дебатах IV–VII ст. (Shor, 2011). Зокрема, Кілікія, яку Рейнольдс вважає безпосереднім джерелом британського імпорту, була справжнім оплотом Антіохійської школи. Єпископами столичних міст Кілікії були такі ключові богослови й екзегети цього осередку, як Діодор Тарсійський (Кілікія Перша, 378–390) і Феодор Мопсуестійський (Кілікія Друга, 393–428), за імена яких сотнями років боролися сирійські християни-діофізити.

Примітно, що й у Тарсі, і в Мопсуестії нині виявлені значні осередки виробництва амфор LRA 1.

Отже, цікаво, що більшість імпортованих посудин потрапили до Британії з уславлених — і конкуруючих — центрів християнської думки: Антіохійської школи (LRA 1), Малоазійської школи (PRS), Карфагенської школи (ARS), які відігравали провідну роль у богословських баталіях пізньої античності²². Скромні фрагменти сирійської кераміки натякають, таким чином, що постримська Британія не стояла осторонь цих бурхливих полемік. За спільною інтуїцією сучасних істориків, постримські британці були значно менш ізольовані від навколишнього світу й значно більше «в курсі» церковних тенденцій — навіть віддалених регіонів, ніж того хотілося б пізнішим англосаксонським авторам.

Історія: що тут робить цей посуд? Тож яка історія стоїть за ребристими уламками глечиків із далекої Сирії чи Кілікії, розкиданими по південному заходу Британії? Розшифрувати значення цих археологічних матеріалів допомагають розмаїті дані широкого кола історичних дисциплін. Навіть проста географія візантійських знахідок є вельми красномовною. Такі знахідки трапляються майже винятково в атлантичних гаванях та гирлах рік, вздовж усього західного узбережжя Британії — в Корнуелі, Девоні, Сомерсеті, Уельсі, на заході Шотландії (Campbell and Lane, 1994; Dark, 2007, p. 7).

Це ясно вказує, що на Острів кераміка потрапила морським шляхом. Власне, це і був найбільш простий і логічний варіант для далекої подорожі в античності — особливо в перші століття після падіння Риму, коли терени Західної імперії розпалися на низку варварських королівств зі своїми кордонами й митницями, із запустілими та небезпечними дорогами. Морська археологія показує, що візантійські купці охоче ходили у відкритому морі, роблячи лише кілька зупинок, щоб поповнити запаси питної води (Harris, 2003, p. 12–13, p. 149).

Шлях цих подорожей викликає деякі питання. Антеа Харріс прокреслює єдиний маршрут: на її думку, завантаживши амфори LRA 1 із товаром у Сирії чи Кілікії, судна йшли за амфорами LRA 2 в Егейське море, звідки їх дальший шлях проходив через Крит, Сицилію, Галлію та Іберійський півострів (Harris, 2003, p. 57). Однак Пол Рейнальдс схильний до розділення маршрутів. Він вказує на цікаву відмінність між Британією та континентальною Європою: на відміну від всюдисущих

кілікійських амфор LRA 1, егейські амфори LRA 2 зустрічаються у великій кількості лише на Острові, і то не скрізь²³. Це наводить його на думку, що егейські та кілікійські амфори могли подорожувати окремо, різними шляхами (Reynolds, 2010, p. 109–110). Цікавий нам левантійський маршрут мав починатися з прибережних містечок Кілікії (Аяш/ Себаста, Соли, Каратас, Тарс, Юмурталік/ Егея, Арсуз/ Розус), де доставлені з гір олію і вино переливали зі шкіряних міхів у амфори, і далі через порт Аль-Латкії/ Лаодикеї перевозили в Західне Середземномор'я і Атлантику (Reynolds, 2005, p. 565). Ще один торговий маршрут з'явився після Юстиніанової «реконквісти» Карфагена в 533–534 роках, коли цей порт став важливим перевалочним пунктом на шляху з Сирії до Британії, ба навіть відправною точкою нового шляху²⁴.

Промовистими є й конкретні локації знахідок. Найбільш значні скупчення імпортованої кераміки в Британії віднайдені в укріплених поселеннях високого статусу, як-от: Тінтагель, Кедбері Касл, Кедбері Конгресбері, Дінас Поуіс — або безпосередньо в гаванях на кшталт Бентемської у Девоні²⁵. Деякі з цих місць могли бути центрами постримських королівств: це особливо дотично до Тінтагеля, міцно пов'язаного в народній уяві з постаттю короля Артура. Саме на цей мис у Корнуелі припадає добра половина всіх візантійських пам'яток. Хоча так званий Замок короля Артура не має до Артура жодного стосунку, саме уявлення про королівський статус цього місця в постримську епоху цілком може бути історичним. Поруч із відомим (пізньосередньовічним) замком, розкопки 1930-х р. виявили поселення V–VII ст., що розкинулося на стрімкій скелі над гаванню Бристолької затоки. Сьогодні спроба причалити в цій гавані була би самогубством, але півтори тисячі років тому берег мав виглядати дещо більш привітно. Припускають, що візантійці могли лишатися тут на зимівлю, якщо вони не встигали повернутися додому до початку осінніх штормів (Harris, 2003, p. 146).

Судячи з датування червонолакованої кераміки, приблизно з 475 до 550-х років ця сувора й чарівна місцина була жвавим центром торгівлі між двома «краями світу», Корнуелом і Ширшою Сирією. Саме так їх століттями сприймали жителі Римського світу²⁶. Що ж змушувало мешканців Східного Середземномор'я упродовж 75 років пускатися в тривалі подорожі на «інший кінець світу»? Вчені

висувають різні пояснення — економічні, політичні, релігійні.

Почнемо з найочевидніших, економічних мотивів. Після занепаду копалень на Іберійському півострові Бретань і Британські острови стали одним із найбільших і найближчих до Візантії родовищ олова — відносно рідкісного металу, незамінного в багатьох галузях, від виробництва зброї до карбування монет²⁷. «Британський метал», як греки називали олово, видається достатнім обґрунтуванням торговельної місії. Крім запасів олова в Корнуелі, Британія багата також на свинець і срібло (Південний Уельс і Сомерсет), а Ірландія — на мідь. До того ж, у Корнуелі виробляли потрібний візантійській армії сплав олова з міддю (pewter). На думку Юена Кемпбелла, це й дало поштовх формуванню в Британії нової Середземноморської системи торгівлі після остаточного занепаду Давньоримської системи, що стався на початку V ст. Відкритим поки що лишається питання, хто саме керував цією торгівлею: бізнес чи держава. З одного боку, забезпечення імперії металом мало бути офіційною державною програмою (Campbell, 2013, р. 132–138), з іншого боку, скидається, що цю місію виконували приватні підприємці (Harris, 2003, р. 60–64).

Після відходу з Британії римлян (у 410 р.) грошовий обіг значно втратив популярність на Острові, якщо й не зник зовсім. Але Візантія мала, що запропонувати взамін потрібних їй металів. Повсякденні й недорогі в Середземномор'ї товари — вино, олії, фрукти — набували значно більшу вартість на півночі, де вони переходили практично в розряд розкошів (Decker, 1999, р. 83; Harris, 2003, р. 54). Додатково підвищити окупність далекої подорожі могли британські хутра, пух гаги, тюленячі шкіри та шкіряні вироби, мисливські собаки, а також раби, яких візантійці везли додому на зворотному шляху²⁸. Місцеві громади теж не були в прогаші. Серед іншого, своїх безпосередніх партнерів і покровителів купці, імовірно, задобрювали цінними подарунками — шовками, книгами, прянощами, лікарськими мазями, екзотичними предметами (Campbell, 2013, р. 129–141). Рейнольдз підтверджує, що з середини V ст. до VII ст.

«торгові судна приналежувало до берегів далекої Британії ні що інше, як британський ринок і товари, які він міг запропонувати на обмін» (Reynolds, 2010, р. 109).

Суто економічне пояснення ставлять під сумнів дослідники з Університету в Редінгу. Сумніваючись у окупності морських подорожей довжиною в тисячі миль²⁹, вони припустили таємні політичні мотиви греків, для яких торгівля могла бути не більш, ніж прикриттям (Harris, 2003, р. 152; Dark, 2007). На їхню думку, більшість візантійського посуду досягла Думнонії (сучасних Девону і Корнуела) за царювання Юстиніана, у середині VI століття. Тож, як переконаний Кен Дарк, саме в це десятиліття інтерес візантійців до Британії досяг піку. Зусилля Юстиніана розширити західні кордони своєї імперії спонукали його шукати союзників на Туманному Альбіоні. У такому випадку візантійські купці могли бути за сумісництвом таємними агентами імператора. Їхнім справжнім завданням було розвідувати політичну ситуацію на Острові, доносити до бриттів ідеї правителя та схилити їх до співпраці з імперією³⁰.

Утім, ця «шпійонська» версія викликала скепсис Кемпбела, бо з 475 по 550 роки британці мали справу з шістьма візантійськими імператорами, що мали цілком різні геополітичні стратегії. До того ж, за його власними підрахунками, обмін візантійської продукції на цінні для Риму британські метали, хутра і рабів мав окупатися з лихвою (що робить усякі політичні інтерпретації надлишковими). Водночас, Кемпбел погоджується, що відвоювання Юстиніаном Карфагена значно сприяло морським подорожам до Британських островів (Campbell, 2013, р. 131–139).

Нарешті, існує припущення, що контакти між Візантією і Британією мали релігійну мотивацію, надихаючись місією євангельської проповіді та поширення чернецтва. Одним із аргументів на користь цього вважали знаки хреста, виявлені на деяких уламках візантійської кераміки: ці посудини намагалися інтерпретувати як літургійні (Radford, 1956, р. 69). Утім, Кемпбел зазначає, що хрестики на візантійському посуді не мали якогось особливого релігійного навантаження, будучи просто однією з торгових марок PRS, характерних для VI ст. Він також нагадує про світський характер більшості пам'яток, де був знайдений посуд із хрестиками (Campbell, 2013, р. 14–16)³¹. Однак, останнє твердження лише частини слушне. Хоча попередній консенсус про Тінтагель як монастирський осередок остаточно пішов у минуле (Dark, 2005), різні візантійські сліди також були знайдені в таких

безперечних церковних центрах V–VII ст., як Віторн, Лландо, Гластонбері Тор, Келді (Harris, 2003, р. 160–161).

Крім того, існують численні свідчення щодо активної участі візантійського духовенства в міжнародній торгівлі (Mango, 2004). Зокрема, деякі східні єпископи були власниками торгових суден³²; Церква Самосу виробляла власну марку амфор LRA 2 і, очевидно, вела пряму торгівлю з Тінтагелем (Reynolds, 2010, р. 110). Християни Британських островів, зі свого боку, не відставали від східних колег: саме ірландські ченці проторували перший торговельний маршрут до Франкії (Hodges, 1977, р. 241). Безперечно, наявними торговими шляхами активно користувалися місіонери та паломники (Harris, 2003, р. 69). Словом, дослідження ролі Церкви в міжнародному обміні пізньоантичного світу є одним із наріжних завдань сучасної археології (Bonifay, Reynolds, forthcoming).

Скидається, однак, що всі три теорії не є взаємзаперечними. Цілком обгрунтовано видається думка, що суто прагматичний інтерес був достатньою мотивацією для довготривалої торгівлі поміж Візантією і Британією. Зрештою, це лише один із векторів поправді глобальної економіки пізньоантичного Риму, яка простягалася від Скандинавії до Судану і від Іберійського півострова до Китаю³³. Водночас, на певному етапі, а саме в 550-ті, на хвилі Юстиніанової реконквісти, до гри могли долучитися й дипломатичні та геополітичні чинники³⁴. Враховуючи ж величезну роль релігії в житті ранньосередньовічних суспільств, важко заперечити й ту чи іншу участь Церкви в цих міжнародних контактах — що б там не означали хрестики на керамічному посуді.

Західні джерела про східну «мафію». Контексти виробництва й споживання, маршрути й мотиви торгівлі — це все фрагменти однієї величезної мозаїки. Однак «у середині композиції розташовані механізми торгівлі й постаті купців, досі сховані від наших очей», як нарікав у 1999 Декер, адже «відносно купців, які перевозили олію, ми практично не маємо жодних свідчень» (Decker, 1999, р. 82–83). Уже через кілька років ця істотна прогалина була великою мірою заповнена.

Які б мотиви не спонукали торгівлю між Візантією і Британією — суто підприємницькі, дипломатичні чи релігійні — важливо, що люди, які її здійснювали, особисто подорожували на Острів

(Campbell, 2007, р. 131; Hemer, et al., 2013, р. 2352). Судячи з розподілу візантійського імпорту на узбережжі Середземного моря та Атлантики, можна впевнено казати про прямі рейси з Візантії до Британії (Reynolds, 2010, р. 111). За відстані близько 5 000 км, подорож туди й назад могла тривати не так уж довго — орієнтовно 2 місяці. Таким чином, за нормальних обставин вона цілком вкладалася в один сезон (візантійські посібники радили виходити в Середземне море лише з квітня по жовтень, Harris, 2003, р. 13). Безперечно, візантійці мали потребу в місцевих штурманах: навіть якщо бухти Тінтагеля півтори тисячі років тому виглядали не так застрашливо, як сьогодні, допомога місцевих фахівців була не зайвою; очевидно, їх брали на борт на підході до Британії, на островах Сіллі (Campbell, 2007, р. 128). Але самі візантійські купці, поза сумнівом, також подорожували до пункту призначення — імовірно, на суднах, які належали особисто їм. Адже морська археологія фіксує появу в IV ст. дешевших кораблів, будівництво й обслуговування яких вимагало менше ресурсів і було під силу вільним підприємцям³⁵.

Однак ким були ті моряки й торговці, які доставляли на Острова товари зі Східного Середземномор'я? Тут ми підходимо до важливого уточнення: сьогодні вже можна впевнено казати, що ці купці були сирійцями. Адже про цих бізнесменів далеко не мовчать джерела V–VII ст.: такого висновку доходить Антеа Харріс, спираючись на численні писемні свідчення, дбайливо зібрані нею.

Ранньосередньовічні документи раз у раз згадують квітучі сирійські громади в провідних торгових містах Італії (Неаполь, Рим, Равенна), Галії/ Франкського королівства (Бордо, Ліон, Орлеан, Париж, Арль, Ніцца, Отен, Тур, Пуатьє, В'єн, Нарбонна, Тулуза, Нім) та Іберійського півострову (Картахена, Севілья, Малага, Кордова, Меріда). Приміром, Григорій Турський повідомляє, як мешканці Орлеана вітали прибуття короля Гунтрама трьома мовами — «латинською» (галло-романською), єврейською³⁶ і «сирійською» (арамейською)³⁷. У багатьох місцях, особливо на узбережжі Середземного моря, компактні поселення сирійців займали істотну частину міста.

Купецькі громади були організовані ієрархічно, як цехи — якщо не як мафія. Подекуди вони вселяли страх. Місцеве «корінне» населення іноді нарікало на багатство й впливовість «прибульців»,

що контролювали діяльність портів. У подібному тоні про сирійців каже і Єроним Стридонський, у описі якого вони нагадують радше піратів, ніж підприємців:

«Сирійці донині мають вроджену схильність до торгівлі. З любові до наживи вони мандрують по цілому світу... Пристрасть до торгівлі штовхає їх на пошук багатств (хоч би) крізь мечі та шляхом вбивства неповинних. Тож тікаючи від бідності, вони готові стикатися віч-на-віч із небезпекою... Це підприємці, захлапніші від усіх смертних»³⁸.

Цей та подібні відгуки показують, що в «екологічній системі» пізньоримського Середземномор'я сирійці зайняли ту нішу, яку за Бронзової доби займали фінікійці — купці *par excellence*.

Враховуючи такі детальні звістки про сирійців, які впевнено «тримали» торгівлю у Візантії і на всьому Заході, Харріс робить цілком логічний висновок, що обмін між Візантією і Британією не міг бути винятком у цьому відношенні (Harris, 2003, p. 60–64). Цю думку підтримує і Кемпбел, який наголошує, що візити сирійців на Острів напевно чи були спорадичними, бо надійний обмін товарами вимагає стабільного ринку й регулярних контактів. Найімовірніше, у Британії, як і в інших країнах, сирійські купці заснували окремі поселення. Адже, будучи чужинцями, вони не були захищені законами кельтських суспільств (Dark, 2003; Campbell, 2007, p. 52, p. 131).

За однією з актуальних гіпотез, на Заході сирійські купці могли розділяти сфери впливу з єгиптянами, утворюючи дві різні торгові мережі. Якщо сирійський маршрут проходив через Середземне море до Гібралтару й далі вів через Атлантику до західного узбережжя Британії, то єгипетський просувався від берегів Галії на північ річками Рона й Рейн крізь землі франків і далі до англосаксанських королівств на сході Британії. Відтак, вглиб Острова імпортовані товари потрапляли річковими шляхами: сирійські — річкою Северн, єгипетські (можливо) — річкою Темза. Саме це міг мати на увазі Беда Велебний (VII–VIII ст.), згадуючи «дві величні річки, Темзу й Северн, руки моря, із його заморськими розкошами, що їх приносять кораблі» (*Hist. eccl.* 1.3). Однак «єгипетська» торгова система, якщо вона справді існувала, залишила значно менше слідів, аніж «сирійська» (Harris, 2003, p. 64–76).

Якими б не були справжні мотивації і «моральний образ» східних купців у Британії, їхні подорожі безперечно сприяли культурному обміну. А оскільки вони мали бути хоча б номінальними християнами³⁹, цей обмін включав і поширення релігійних звичаїв, єретичних ідей чи просто властивих їхнім традиціям богословських концепцій (Dark, 2007). Завдяки Прокопію Кесарійському ми знаємо, що ці купці охоче поширювали всілякі байки та народні перекази: у своїй «Історії війн» (8.20) він наводить оповідь про бретонських моряків, які буцімто перевозять душі померлих через Ламанш на острів Танет у Кенті⁴⁰. Цей яскравий фольклорний переказ, поза сумнівом, потрапив у грецьку літературу завдяки візантійським морякам і купцям (Harris, 2003, p. 175). Відповідно, можемо лише припустити, які історії приносили на хвості ці мореплавці в зворотному напрямку — із Візантії до Британії.

Біоархеологія: заморські мандрівники та смерть. Гіпотеза про помітну сирійську присутність у постримській Британії, заснована на археологічних матеріалах, писемних звітках та спекулятивних міркуваннях, нещодавно отримала підтвердження з боку біоархеології. Група археологів і геохіміків під проводом Кеті Хемер змогла довести, що значну частину постримського суспільства Британії (наразі конкретно Уельсу) становили мігранти — зокрема, як припускають, зі Східного Середземномор'я.

Ці вчені дослідили ізотопним методом зубну емаль людей, що були поховані в V–VII ст. на атлантичному узбережжі Уельсу. У віці від 3 до 7 років, коли формується коронка зуба, у неї назавжди вбудовуються ізотопи стронцію та кисню з їжі та води. Таким чином утворюється «геологічний відбиток» нашого дитинства, який залишається незмінним протягом усього життя. На основі цього відбитку можливо реконструювати умови місцевості, у яких зростала людина (зокрема, висоту над рівнем моря, відстань від узбережжя, характер води, температуру).

Дослідження виявило, що з 33 обстежених індивідів 8 мігрували до Британії з континента. Їхнє дитинство проходило в теплому середземноморському кліматі, у місцях, де переважають вапнякові породи. Точні локації поки що визначати складно через нерівномірність наявної бази даних, а вапнякових регіонів навколо Середземного моря чимало. Однак усі досліджені останки походять із селищ,

де була знайдена середземноморська кераміка (Nemer, et al., 2013). Тут варто додати, що один із найбільш залюднених вапнякових масивів Східного Середземномор'я у пізній античності — це гори Антіохени. Звісно, підтвердити чи спростувати, що саме звідти походили іммігранти, може лише поповнення наявної бази даних показниками з цього регіону.

У кожному випадку з кропіткого дослідження команди Хемер випливають справді революційні висновки. Ідеться про те, що уродженці Середземномор'я не просто епізодично відвідували Уельс, а оселялися в ньому, жили й помирали там. Більше того, це були не лише гіпотетичні купці, а і їхні родини: серед восьми обстежених останків мігрантів три належали жінкам, два — дітям або підліткам (non-adults). Отже, «жінки та діти також брали участь у далеких подорожах у період раннього середньовіччя». Це свідчення спростовує аксіому, «буцімто контакт між західною Британією та Середземномор'ям забезпечували винятково чоловічі групи торговців». Серед можливих мотивів цієї міграції автори називають не лише торгівлю, а й працевлаштування, релігійні мотиви тощо. Сприяти цьому процесу могли міжнародні шлюби та родичанство, формування діаспори й поширення відомостей про неї — а також спільність християнського віросповідання (Nemer, et al., 2013).

Про тісні контакти між Візантією і Британією свідчать і більш трагічні відомості. Спустошлива епідемія чуми, що розпочалась у Єгипті в 541–542 роках й поширилась на Константинополь у 543 р., отримавши назву Юстиніанової чуми, уже роком пізніше охопила Британські острови, де спалахувала в 544–545, 549 і 554 роках. Примітно, що від чуми постраждали лише ті поселення, які плекали римський спосіб життя і підтримували тісні контакти з імперією (Laing, 1979, p. 124). Ці факти наводять на думку, що візантійські купці та іммігранти, які сприяли процвітанню постримських суспільств Думнонії та Уельса, врешті решт принесли цим суспільствам і загибель. Цей раптовий занепад особливо впадає в очі в Тінтагелі. Невільно «вигубивши» власних клієнтів, візантійці ледь не покляли край багаторічним торговим відносинам Візантії з Британією (Campbell, 2007, p. 137). Утім, новітні знахідки свідчать, що торгівля все ж відродилася після лиха й продовжувалася в VII ст. (Reynolds, 2010, p. 108).

Філологія: візантійські сліди у латинських рукописах. Подивитись на контакти між британцями й візантійцями з зовсім іншого ракурсу допомагає лінгвістика, що дещо відкриває нам мовну ситуацію постримської Британії. Попри поширене з часів Ренесансу упередження, буцімто середньовічний Захід остаточно втратив знання греків, протягом XX ст. в поле зору вчених потрапив достатньо широкий обсяг матеріалів, які свідчать щонайменше про цікавість ранньосередньовічної еліти різних країн до грецької мови. Більше того, наявні словники, посібники та окремі грецькі фрагменти в латинських рукописах, за всієї їхньої недосконалості, відбивають саме учнівство в живих носіїв грецької — а не копіювання з античних джерел. Адже, як було виявлено, вони містять фонетичні, морфологічні та лексичні сліди розмовної мови сучасних їм візантійців (Herzen, 1988).

Це стосується, не останньою чергою, британських та ірландських пам'яток. Ба більше, саме вони містять унікальні свідчення про контакт місцевих вчених зі східно-візантійськими, імовірно, сирійськими колегами. Між VII і XIII ст. тут був у вжитку особливий знак, не притаманний «класичній» візантійській каліграфії (близький до {}). У західних рукописах він позначав грецьку літеру μ і вживався наряду з її звичайним написанням. Вперше цей символ був використаний Альдхельмом як абрєвіатура грецького слова $\mu\alpha\gamma\iota\sigma\tau\rho\varsigma$ у діалозі між вчителем («магістром») і учнем. Автор вказував, що списав цей символ у якогось Юнія, учня сирійського богослова Павла Нізібійського. Водночас сам Альдхельм був учнем Феодора Тарсійського, сирійця, який прибув до Англії в 668 р., щоб очолити Кентерберійську кафедру⁴¹.

«Таким чином, ця традиція приводить нас до Східного Середземномор'я та до осередку Сирійської школи Антіохії»,

як висновує автор цього відкриття, проф. Вальтер Бершин. Пошуки джерел загадкового начертання виявили, що символ вживався в східних провінціях Візантії, зокрема в Палестині, починаючи з VI ст. Запозичений Альдхельмом століттям пізніше, він набув поширення серед ірландських книжників і залишався в ужитку до XIII ст. (у XV ст. він уже був остаточно незрозумілим) (Berschin, 1988).

Отже, британські вчені раннього середньовіч-

чя мали змогу долучатися до грецької словесності в безпосередньому спілкуванні з носіями мови. Цими носіями, поза сумнівом, могли бути не лише греки, а й візантійські сирійці, для яких грецька була основною мовою спілкування. І коментар Альдхельма — як і вся історія його учнівства в єпископа-іммігранта — свідчить, що принаймні в VII–VIII ст. це міжнародне спілкування не обмежувалося діловою комунікацією між купцями та їхніми клієнтами, а зачіпало й освічені верстви обох країн.

Висновки. Отже, різні галузі дослідження, від історії і біоархеології до лінгвістики і каліграфії, свідчать про контакти не лише між Британією та Візантією загалом, а й конкретно між Британією і римською Сирією/Кілікією. Складаючи цілісний пазл із окремих, іноді побічних даних різних дисциплін, ми отримуємо відносно узгоджену й місцями досить детальну картину, яка, безсумнівно, поки що містить багато лагун. І все ж уже сьогодні окремі аспекти цієї історії вимальовуються доволі ясно. Ми можемо більш-менш певно казати про товари, які потрапляли з Ширшої Сирії на захід Британії. Ми розуміємо економічні обставини цього обміну,

можемо дискутувати про торгові маршрути й головні мотиви, що надихали торговців. Ми досі не в змозі стверджувати з певністю, кому ж належала провідна роль у взаєминах між Сирією і Британією: монархам, купцям, єпископам, мафії, ченцям-місіонерам, таємним агентам чи усім їм одразу. Однак ми навіть маємо жваві, хоча й карикатурні зображення деяких із учасників цього обміну. Більше того, здається, ми дещо знаємо про подальшу долю тих із них, хто вирішив назавжди перебратися на Туманний Альбіон разом зі своїми родинами.

Оскільки ж регулярне особисте спілкування неодмінно супроводжується культурним обміном, тривале співіснування представників двох християнських традицій мусило спричинитися до взаємних впливів у царині їхньої віри. Цей обмін міг мати дуже різні форми — від копіювання візантійських хрестів британськими митцями та поширення сирійцями кельтських фольклорних переказів до обміну агіографічними сюжетами та інтелектуальної богословської комунікації між ученими. Усі ці форми комунікації заслуговують окремих подальших досліджень.

Примітки:

1. Статтю підготовано в межах дослідницького проєкту «Antioch on the Orontes: Migration and Modern Europe», підтримуваного Британською академією наук і фондом CARA.
2. Пор. Herren, Brown, 2002.
3. Nicol, 1974; Fulford, 1978; Herren, 1988; Green, 1992; Dark, 2000; Brown, 2006 etc.
4. Boon, 1991, p. 38–45; Kingsley, 1999; Harris, 2007b, p. 92; Bonifay, Reynolds, forthcoming.
5. На Острові фігурує майже винятково тип Hayes 3 — пласкі тонкостінні миски чи блюда (Hayes 1972, p. 464). Цей тип кераміки виробляли з 400 по 600 роки (Francis, 2015, p. 74). Уламки зонайменш 62 таких посудин були знайдені на 17 пам'ятках уздовж атлантичного узбережжя Британії (Campbell, 2007).
6. Ці дати відповідають і результатам досліджень середземноморських портів. Появу кілікійських амфор LRA 1 на Заході — в Арлі, Римі і Карфагені — фіксують з кінця IV ст. Протягом V ст. їхнє число й ареал поширення зростають, охоплюючи Іберійський півострів і Британію (Reynolds, 2010, p. 106–107).
7. З III по IV ст. ARS у значних кількостях потрапляла в Ексетер та інші місця західної Британії (Reynolds, 2010, p. 107).
8. За розрахунками Юена Кемпбела, методом “мінімальної кількості посудин” (Minimum Number of Vessels, MNV) (Campbell, 2007, p. 11).
9. Оскільки амфори менш помітно еволюціонують, їх переважно датували за супутньою столовою керамікою, утім із розвитком методів вдається здобути дедалі більше відомостей і за фрагментами амфор.
10. Empegeur, & Picon, 1989; Decker, 1999, p. 77; Haggis, 2003, p. 64. Численні амфори цього типу, знайдені в Єгипті, виявились привозними. Виробництво LRA 1 у Сирії відкидає Рейнольдс (Reynolds, 2005)
11. Багаторічні спроби пов'язати певні товари з посудом певного типу виявились марними. Зокрема, було встановлено, що одні й ті самі амфори вживалися багаторазово для перевезки різних продуктів (Campbell, 2013, p. 23, p. 127).
12. Серед цих скарбів — т.з. блюдо Анастасія, дорога тканина з ромбовидним орнаментом імовірно сирійського походження тощо (Haggis, 2003, p. 43, p. 179–185; Haggis, 2007, p. 92).
13. Фокейський столовий посуд і східносередземноморські амфори (LR1, LR2, LR3) вкупі становлять 71% усього знайденого в Британії імпорту цієї доби (Campbell, 2013, p. 127).
14. Зокрема, у регіонах, де ведуться бойові дії, не просто неможливо вести розкопки, але більша частина пам'яток може бути вже втрачена (Bonifay, Reynolds, forthcoming).
15. Обстеживши 2 гірських села Антіохени, Рейнольдс не знайшов там LRA 1; величезна кількість уламків LRA 1 у Селевкії, порту Антіохії, нагадує йому звалище привозних амфор, текстура яких відрізняється від локальної (Reynolds, 2005, p. 565). Однак *territoria* Антіохії складалася з бл. 700 сіл, тож питання важко назвати закритим.
16. Francis, 2015. Розкопки в околиці давньої Мопсуестії, столиці провінції Кілікія Друга ведуться з 2000 під проводом Giovanni Salmeri і Anna Lucia D'Agata в межах Cilicia Survey Project.

17. В околицях Апамеї кількість пресів могла сягати 2000, подібних показників очікують і від теренів Кира, Лаодикей, Алеппо та інших районів Сирії.
18. Так у Лептіс Магна (Лівія) нараховується бл. 1500 пресів. Щоправда, ці преси були масивніші, адже африканське виробництво було більш централізованим.
19. З огляду на це його радить Олександр Тралльський (Decker, 1999, p. 79.); а герой хроніки Григорія Турського розсилає слуг, щоб терміново знайти в Турі міцне лаодикійське вино для продовження бенкету (*Hist. frank.* VII. 29). У деяких джерелах вино з Лаодикії зветься «білим вином».
20. Ця мережа мала охоплювати щонайменше Кілікію I, Кілікію II, Кіпр і Сирію I, але, можливо, також Сирію II, Фінікію та інші прилеглі провінції (хоча тут важко узгодити підходи різних дослідників).
21. До 431 р., коли Ефеський Собор надав Кіпрській архієпископії статус автокефалії, до Антіохійської Церкви належав і Кіпр.
22. Щодо цього цікаво, що в західній Британії відсутні сліди торгівлі з Палестиною та Єгиптом, які відігравали дуже помітну роль на ринку континентальної Європи.
23. Приміром, у Бентемській гавані (Девон), як і на континенті, представлені тільки LRA 1, але в Тінтагелі (Корнуел) домінують LRA 2. Оскільки ці фрагменти LRA 2 походять з о. Самос, Рейнольдс припускає наявність окремого спеціалізованого контакту між Самосом і Тінтагелем. Оперувати цим шляхом могло грецьке духовенство, бо основним виробником кераміки на Самосі була Церква.
24. Водночас, шлях візантійців до Британії відрізнявся від їхніх маршрутів до Середземноморських країн. Зокрема, особливістю Британії є відсутність кераміки з Палестини та Єгипту, яка часто фігурує в Іберії та інших середземноморських локаціях (Campbell, 2013, p. 22).
25. Harris, 2003, p. 144–145; Harris, 2007, p. 93–4; Campbell, 2013.
26. Папа Боніфаций V вважав британців одним із найвіддаленіших народів світу.
27. Харріс вказує на те, що розвідані копалини олова існували також у візантійській Каппадокії, а крім того, олово фігурує серед товарів одного зі східних караванів (Harris, 2003, p. 150). Але існує ще питання про обсяги цих джерел.
28. Оскільки все перелічено практично неможливо виявити археологічними методами, археологам-візантиністам досі не вдалося знайти жодного британського імпорту. Утім, папа Григорій Великий у 590 був вражений, побачивши на невільничому ринку Рима англоподібних англійських — тобто наразі англосаксонських — дітей (Harris, 2003, p. 54–55).
29. Спираючись на розрахунки Аппе Бовман щодо практичної недоцільності подорожей до Британії (Harris, 2003, p. 152), які, втім, були критично переглянуті Кемпбелом.
30. Brennan, 1995; Harris, 2003, p. 25; Harris, 2007b, p. 92; Dark, 2007, p. 7.
31. Утім, навіть ці торгові марки могли впливати на раннє британське християнське мистецтво (Thomas, 1987).
32. Патріарх Александрійський, наприклад, володів 13 великими торговими кораблями (Harris, 2003, p. 56).
33. Різні вектори цієї торгівлі висвітлюють дослідження зі спеціального збірника (Harris, 2007a).
34. Сама Харріс визнає, що візантійські місії до Британії могли мати подвійну мету, і взагалі офіційні державні відрядження нерідко використовувалися для приватної комерції (Harris, 2003, p. 55).
35. Kingsley, 1999, c. 13. Однак деякі судна належали державі, Церкві, або купецьким гільдіям (Harris, 2003, p. 56).
36. Важко сказати, що саме мав на увазі Григорій під «мовою самих юдеїв». На думку Катерини Малахової, це міг бути як книжний іврит, так і якась гебрейсько-романська мішанка (саме єврейське джерело — Раши, XI ст. — містить найдавнішу фіксацію кількох старофранцузьких слів).
37. Григорій Турський, *Historia Frankorum*, IV. 40.
38. Єроним, *In Ezech.*, 8.225; *Ep.* 130.7.
39. Переважна частина населення Сирії була християнізована вже впродовж IV ст., хоча релігійний синкретизм тут залишався ще довго (Sandwell, 2007, p. 44).
40. Грекомовним купцям назва острова (а нині півострову) Thanet нагадувала слово «смерть» (θάνατος).
41. Ця постать безсумнівно заслуговує більшої уваги, ніж їй було приділено досі.

Література:

- Berschlin, W. (1988). *Greek elements in Medieval Latin manuscripts*. In *The Sacred Nectar of the Greeks: the study of Greek in the West in the early Middle Ages*; M.W. Herren (Ed.), (pp. 85–104). London: King's College.
- Bonifay, M., & Reynolds, P. (In press). *Late Antiquity' and Ceramics reconsidered*. In *The Cambridge Encyclopaedia of Late Antique Art and Archaeology*; L. Rutgers et al. (Eds.). Cambridge University Press.
- Boon, G.C. (1991). *Byzantine and other Exotic Ancient Bronze Coins from Exeter*. In *Roman Finds from Exeter*; N. Holbrook and P.T. Bidwell (Eds.), (pp. 38–45). University of Exeter Press.
- Brennan, B. (1995). Venantius Fortunatus: Byzantine Agent? *Byzantion*, (65), 7–16.
- Brown, M. P. (2006). *How Christianity Came to Britain and Ireland*. Lion Books.
- Campbell, E. (2007). *Continental and Mediterranean imports to Atlantic Britain and Ireland, AD 400–800*. York: Council for British Archaeology.
- Campbell, E., & Lane, A. (1994). Excavations at Longbury Bank, Dyfed, and early medieval settlement in south Wales. *Medieval Archaeology* (38), 15–77. DOI: <https://doi.org/10.1080/00766097.1993.11735556>
- Dark, K. (2007). Globalizing Late Antiquity: Models, Metaphors and the Realities of Long-Distance Trade and Diplomacy.

- In *Incipient Globalization? Long-distance contacts in the sixth century*; A. Harris (Eds.), (pp. 3–14). University of Reading Press.
- Dark, K. R. (2000). *Britain and the end of the Roman Empire*. Stroud: Tempus.
- Dark, K. R. (2003). Early Byzantine mercantile communities in the West. In *Through a glass brightly: studies in Byzantine and medieval art and archaeology presented to David Buckton*; C. Entwistle (Ed.), (pp. 76–81). Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dktz.17>
- Dark, K. R. (2005). *Archaeology and the Origins of Insular monasticism* (Kathleen Hughes Memorial Lectures). Cambridge University Press.
- Davies, W. (1982). *Wales in the early Middle Ages*. Leicester: Leicester University Press.
- De Giorgi, A.U., & Eger, A. (2021). *Antioch. A History*. NY: Routledge.
- Decker, M. (1999). *Food for an Empire: Wine and Oil Production in North Syria*. In *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*; S. Kingsley and M. Decker (Eds.), (pp. 69–85). Oxbow Books. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dht2.7>
- Empereur, J.-Y., & Picon, M. (1989). *Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranée orientale*. In *Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherché*; A. Hesnard et al. (Eds.), (pp. 223–48). Rome: École Française de Rome.
- Francis, J. E. (2015). *Late Roman C Ware/ Phocaean Red Slip Pottery from the Cilicia Survey Project (Misis), Turkey*. In *Keramos. Ceramics: a Cultural Approach. Proceedings of the First International Conference at Ege University, May 9–13, 2011*, (pp. 73–79). Izmir: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Fulford, M. G. (1978). *The interpretation of Britain's Late Roman trade: the scope of medieval historical and archaeological analogy*. In *Roman shipping and trade. Britain and the Rhine provinces*; J. Taylor & Ht. Cleere (Eds.), (pp. 59–69). London: Council for British Archaeology.
- Green, K. (1992). *Interpreting the Past. Roman Pottery*. British Museum Press.
- Harris, A. (2003). *Byzantium, Britain and the West: the archaeology of cultural identity, AD 400–650*. Stroud: Tempus.
- Harris, A. (2007b). “Britain and China at opposite ends of the world? Archaeological methodology and long-distance contacts in the sixth century”, in *Incipient Globalization? Long-Distance Contacts in the Sixth Century*; A. Harris (Ed.), (pp. 91–104). University of Reading Press.
- Harris, A. ed. (2007a). *Incipient Globalization? Long-Distance Contacts in the Sixth Century*. University of Reading Press.
- Hayes, J.W. (1972). *Late Roman pottery*. London: British School at Rome.
- Hemer, K.A., Evans, J.A., Chenery, C.A., & Lamb, A.L. (2013). Evidence of early medieval trade and migration between Wales and the Mediterranean Sea region, *Journal of Archaeological Science* (40), 2352–2359. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jas.2013.01.014>
- Herren, M. W., & Brown, S.A. (2002). *Christ in Celtic Christianity: Britain and Ireland from the fifth to the tenth century*. Woodbridge: Boydell Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781846150418>
- Herren, M.W. (Ed). (1988). *The Sacred Nectar of the Greeks: the study of Greek in the West in the early Middle Ages*. London: King's College.
- Hodges, R. (1977). *Some early medieval French wares in the British Isles: an archaeological assessment of the early French wine trade with Britain*, in *Pottery and Early Commerce*; D. P. S. Peacock (Ed.), (pp. 239–256). London: Academic Press.
- Kingsley, S., & Decker, M. (1999). *New Rome, New Theories on Inter-Regional Exchange. An Introduction to the East Mediterranean Economy in Late Antiquity*. In *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*; S. Kingsley and M. Decker (Eds.), (pp. 1–27). Oxbow Books. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dht2.4>
- Laing, L. (1979). *Britain before the Conquest. An Archaeological History of the British Isles, c. 1500 BC — AD 1066*. London: Book Club Associates.
- Liebeschuetz, J.H.W.G. (1972). *Antioch: City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*. Oxford: Clarendon Press. DOI: <https://doi.org/10.1163/156852573x01241>
- Mango, M. M. (2004). *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange*. University of Oxford. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315261010>
- Nicol, D. M. (1974). Byzantium and England. *Balkan Studies* (15), 179–203.
- Peacock, D. P. S., & Williams, D. (1986). *Amphorae and the Roman Economy*. London: Longman.
- Radford, C. A. R. (1956). *Imported pottery found at Tintagel, Cornwall*. In *Dark Age Britain*; Harden D. B. (Eds.), (pp. 59–70). London: Methuen & Co.
- Reynolds, P. (2010). *Hispania and the Roman Mediterranean ad 100–700: Ceramics and Trade*. London: Bloomsbury Academic.
- Sandwell, I. (2007). *Religious Identity in Late Antiquity. Greeks, Jews and Christians in Antioch*. Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511482915>

- Shor, A. M. (2011). *Theodoret's People. Social Networks and Religious Conflict in Late Roman Syria*. University of California Press.
- Tate, G. (1992). *Les campagnes de la Syrie du nord du IIe au VIIe siècle*. Paris: Paul Geuthner.
- Tchalenko, G. (1953). *Villages antique de la Syrie du nord*. Paris: Paul Geuthner.
- Tomber, R. (1998). "Laodicean" Wine Containers in Roman Egypt. In *Life on the Fringe: Living in the Southern Egyptian Deserts during the Roman and early-Byzantine Periods*; O. E. Kaper (Eds.), (pp. 213–19). Leiden: Research School CNWS.

References:

- Berschlin, W. (1988). *Greek elements in Medieval Latin manuscripts*. In *The Sacred Nectar of the Greeks: the study of Greek in the West in the early Middle Ages*; M.W. Herren (Ed.), (pp. 85–104). London: King's College.
- Bonifay, M., & Reynolds, P. (In press). *Late Antiquity' and Ceramics reconsidered*. In *The Cambridge Encyclopaedia of Late Antique Art and Archaeology*; L. Rutgers et al. (Eds.). Cambridge University Press.
- Boon, G.C. (1991). *Byzantine and other Exotic Ancient Bronze Coins from Exeter*. In *Roman Finds from Exeter*; N. Holbrook and P.T. Bidwell (Eds.), (pp. 38–45). University of Exeter Press.
- Brennan, B. (1995). Venantius Fortunatus: Byzantine Agent? *Byzantion*, (65), 7– 16.
- Brown, M. P. (2006). *How Christianity Came to Britain and Ireland*. Lion Books.
- Campbell, E. (2007). *Continental and Mediterranean imports to Atlantic Britain and Ireland, AD 400–800*. York: Council for British Archaeology.
- Campbell, E., & Lane, A. (1994). Excavations at Longbury Bank, Dyfed, and early medieval settlement in south Wales. *Medieval Archaeology* (38), 15–77. DOI: <https://doi.org/10.1080/00766097.1993.11735556>
- Dark, K. (2007). Globalizing Late Antiquity: Models, Metaphors and the Realities of Long-Distance Trade and Diplomacy. In *Incipient Globalization? Long-distance contacts in the sixth century*; A. Harris (Eds.), (pp. 3–14). University of Reading Press.
- Dark, K. R. (2000). *Britain and the end of the Roman Empire*. Stroud: Tempus.
- Dark, K. R. (2003). Early Byzantine mercantile communities in the West. In *Through a glass brightly: studies in Byzantine and medieval art and archaeology presented to David Buckton*; C. Entwistle (Ed.), (pp. 76– 81). Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dktz.17>
- Dark, K. R. (2005). *Archaeology and the Origins of Insular monasticism* (Kathleen Hughes Memorial Lectures). Cambridge University Press.
- Davies, W. (1982). *Wales in the early Middle Ages*. Leicester: Leicester University Press.
- De Giorgi, A.U., & Eger, A. (2021). *Antioch. A History*. NY: Routledge.
- Decker, M. (1999). *Food for an Empire: Wine and Oil Production in North Syria*. In *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*; S. Kingsley and M. Decker (Eds.), (pp. 69–85). Oxbow Books. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dht2.7>
- Empereur, J.-Y., & Picon, M. (1989). *Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranée orientale*. In *Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherche*; A. Hesnard et al. (Eds.), (pp. 223– 48). Rome: École Française de Rome.
- Francis, J. E. (2015). *Late Roman C Ware/ Phocaeen Red Slip Pottery from the Cilicia Survey Project (Misis), Turkey*. In *Keramos. Ceramics: a Cultural Approach. Proceedings of the First International Conference at Ege University, May 9–13, 2011*, (pp. 73–79). Izmir: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Fulford, M. G. (1978). *The interpretation of Britain's Late Roman trade: the scope of medieval historical and archaeological analogy*. In *Roman shipping and trade. Britain and the Rhine provinces*; J. Taylor & Ht. Cleere (Eds.), (pp. 59–69). London: Council for British Archaeology.
- Green, K. (1992). *Interpreting the Past. Roman Pottery*. British Museum Press.
- Harris, A. (2003). *Byzantium, Britain and the West: the archaeology of cultural identity, AD 400–650*. Stroud: Tempus.
- Harris, A. (2007b). "Britain and China at opposite ends of the world? Archaeological methodology and long-distance contacts in the sixth century", in *Incipient Globalization? Long-Distance Contacts in the Sixth Century*; A. Harris (Ed.), (pp. 91–104). University of Reading Press.
- Harris, A. ed. (2007a). *Incipient Globalization? Long-Distance Contacts in the Sixth Century*. University of Reading Press.
- Hayes, J.W. (1972). *Late Roman pottery*. London: British School at Rome.

- Hemer, K.A., Evans, J.A., Chenery, C.A., & Lamb, A.L. (2013). Evidence of early medieval trade and migration between Wales and the Mediterranean Sea region, *Journal of Archaeological Science* (40), 2352–2359. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jas.2013.01.014>
- Herren, M. W., & Brown, S.A. (2002). *Christ in Celtic Christianity: Britain and Ireland from the fifth to the tenth century*. Woodbridge: Boydell Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781846150418>
- Herren, M.W. (Ed). (1988). *The Sacred Nectar of the Greeks: the study of Greek in the West in the early Middle Ages*. London: King's College.
- Hodges, R. (1977). *Some early medieval French wares in the British Isles: an archaeological assessment of the early French wine trade with Britain*, in *Pottery and Early Commerce*; D. P. S. Peacock (Ed.), (pp. 239–256). London: Academic Press.
- Kingsley, S., & Decker, M. (1999). *New Rome, New Theories on Inter-Regional Exchange. An Introduction to the East Mediterranean Economy in Late Antiquity*. In *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*; S. Kingsley and M. Decker (Eds.), (pp. 1–27). Oxbow Books. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dht2.4>
- Laing, L. (1979). *Britain before the Conquest. An Archaeological History of the British Isles, c. 1500 BC — AD 1066*. London: Book Club Associates.
- Liebeschuetz, J.H.W.G. (1972). *Antioch: City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*. Oxford: Clarendon Press. DOI: <https://doi.org/10.1163/156852573x01241>
- Mango, M. M. (2004). *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange*. University of Oxford. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315261010>
- Nicol, D. M. (1974). Byzantium and England. *Balkan Studies* (15), 179–203.
- Peacock, D. P. S., & Williams, D. (1986). *Amphorae and the Roman Economy*. London: Longman.
- Radford, C. A. R. (1956). *Imported pottery found at Tintagel, Cornwall*. In *Dark Age Britain*; Harden D. B. (Eds.), (pp. 59–70). London: Methuen & Co.
- Reynolds, P. (2010). *Hispania and the Roman Mediterranean ad 100–700: Ceramics and Trade*. London: Bloomsbury Academic.
- Sandwell, I. (2007). *Religious Identity in Late Antiquity. Greeks, Jews and Christians in Antioch*. Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511482915>
- Shor, A. M. (2011). *Theodoret's People. Social Networks and Religious Conflict in Late Roman Syria*. University of California Press.
- Tate, G. (1992). *Les campagnes de la Syrie du nord du IIe au VIIIe siècle*. Paris: Paul Geuthner.
- Tchalenko, G. (1953). *Villages antique de la Syrie du nord*. Paris: Paul Geuthner.
- Tomber, R. (1998). "Laodicean" Wine Containers in Roman Egypt. In *Life on the Fringe: Living in the Southern Egyptian Deserts during the Roman and early-Byzantine Periods*; O. E. Kaper (Eds.), (pp. 213–19). Leiden: Research School CNWS.

Daria Morozova

Syrians in Post-Roman Britain: an Interdisciplinary Survey

Abstract. The author reviews literature from various fields of archaeology, history, and linguistics, trying to gather scattered information about contacts between Post-Roman Britain and late Roman Syria. Archaeology shows that a significant part of all imports to Britain in the 5th-7th centuries came from Byzantium and arrived on the Island in Syrian/ Cilician amphorae (both regions were closely intertwined economically, culturally and religiously). Based on these findings and numerous written sources, historians conclude that Syrian merchants played a leading role in trade between Byzantium and Britain. Isotopic studies of the Post-Roman burials in Wales confirm the presence of migrants from the eastern Mediterranean on the island. Linguistic studies of British manuscripts testify to their live contacts with the Byzantines — and specifically the Syrians. This consistent evidence of the long-term presence of Syrians in post-Roman Britain makes it possible to speak with confidence about cultural contacts between Christians of Britain and the Antiochian Church.

Keywords: Britain, Byzantium, Antiochian School, culturology, religion, Christianity, ecumenism, intercultural relations.